

2. Постанови Помісного Собору УПЦ 1991, *Щодо релігійної ситуації на Україні та з інших питань церковного життя*, РІСУ, від 03.11.1991. Доступно : <https://risu.ua/postanovi-pomisnogo-soboru-upc-1991_n35534>. [20 Вересень 2025].
3. *Правда о религии в России* 1942, Ред. колегия: митрополит Николай (Ярушевич), митр. прот. Георгий Петрович Георгиевский, прот. Александр Павлович Смирнов, Москва : *Московская патриархия*, 456 с.

References:

1. Balukh, VO, Kotsur, VP & Shkribliak, MV 2023, *Relihiinyi chynnyk sotsiokulturnykh rozkoliv v ukrainskii istorii (The Religious Factor of Sociocultural Schisms in Ukrainian History.)*. Monohrafiia, Kyiv : VD "ADEF- Ukraina", 424 s.
2. Postanovy Pomisnoho Soboru UPTs (Resolutions of the Local Council of the Ukrainian Orthodox Church) 1991, *Shchodo relihiinoi sytuatsii na Ukraini ta z inshykh pytan tserkovnoho zhyttia (On the Religious Situation in Ukraine and Other Issues of Church Life)*, RISU, vid 03.11.1991. Dostupno : <https://risu.ua/postanovi-pomisnogo-soboru-upc-1991_n35534>. [20 Veresen 2025].
3. *Pravda o relyhyi v Rossyi (The Truth about Religion in Russia)* 1942, Red. kolehiia: mytropolyt Nikolai (Iarushevych), mytr. prot. Heorhyi Petrovych Heorhyevskiy, prot. Aleksandr Pavlovych Smyrnov, Moskva : *Moskovskaia patryarkhiya*, 456 s.

Прорецензовано / Reviewed

02.10.2025

Рекомендовано до друку / Recommended for publication

12.11.2025

DOI 10.33930/ed.2019.5007.56(11-12)-17

УДК 271.222(100+477)

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ АВТОКЕФАЛІЇ ПРАВОСЛАВНИХ: СВІТОВА ПРАКТИКА ТА ДОСВІД УКРАЇНИ

А. Б. Атрощенко

Анотація.

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю вирішення проблеми духовних потреб суспільства, яке перебуває у процесі пошуку ідеалів і моделей самореалізації в нових умовах глобального інтерактивного простору. Кардинальні суспільно-політичні трансформації, що відбуваються останнім часом в українській державі, актуалізували інтерес до подій навколо відновлення автокефалії та можливості постанови помісної Православної Церкви в Україні.

Постановка проблеми. Безперечна зацікавленість дослідників виявляється до впливу загальних суспільно-політичних процесів на трансформацію православних інституцій, пов'язаних з розпадом атеїстичної радянської держави та проголошенням незалежності України. В наш час вона має не тільки теоретичне, а й суттєве практичне значення з огляду на її можливий вплив на хід суспільного життя як у світі, так і в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У концептуальному плані для вирішення завдань дослідження важливими є праці: провідних українських релігієзнавців: М. Бабія, І. Богачевської, В. Бондаренка, О. Бродецького, Т. Висоцької, І. Горохолінської, В. Єленського, С. Здіюрука, Н. Іщук, А. Кислого, А. Колодного, Н. Кочан, В. Любащенко, О. Сагана, Л. Филипович, Ю. Чорноморця, С. Шкіль, А. Юраша та ін.; сучасних православних філософів, богословів, священиків: Аристотеля Папаніколау, Девіда Гарта, Джона Пантелеїмона Мануссакіса, Йоана Зізіуласа, Кирила Говоруна, Пантеліса Калаїцидіса, Христоса Янараса.

Постановка завдання. Метою роботи є виявлення соціально-політичних чинників становлення автокефалії православних та з'ясування практичного досвіду визрівання автокефальних церков у Вселенському православ'ї, що дозволить краще зрозуміти перспективи Православної Церкви в реаліях сучасної України.

Виклад основного матеріалу. Розглянуто формування ідеї автокефалії, що виникла разом з появою перших християнських громад, головними рисами яких визначилися територіальна і адміністративна відокремленість від інших православних церков та загальноцерковна єдність у Євхаристії. Простежено становлення автокефальних церков як церковно-політичного явища в історії світових імперій та національних держав. Проаналізовано соціально-політичні чинники в історії Української Православної Церкви та особливості визнання помісної автокефальної Православної Церкви в Україні в сучасних геополітичних умовах.

Висновки. Питання автокефальності православних завжди мало не лише еклезіальний, а й політичний підтекст, залежало від владно-політичних дій керівництва держав. Автокефалія, формально будучи внутрішньо церковним актом, крім канонічно-символічного, завжди мала велике державно-політичне та геополітичне значення. Унікальним явищем сучасного православного світу та становлення України як незалежної держави є проголошення автокефалії та надання Томосу Вселенським Патріархом Православній Церкві в Україні.

Ключові слова: автокефалія, Православна Церква в Україні, політичне богослов'я, євхаристія, державно-церковні відносини.

SOCIO-POLITICAL FACTORS IN THE FORMATION OF ORTHODOX AUTOCEPHALY: GLOBAL PRACTICE AND THE EXPERIENCE OF UKRAINE

Andrii Atroshchenko

Abstract.

Relevance of the research is driven by the need to address the spiritual needs of a society that is in the process of searching for ideals and models of self-realization within the new conditions of the global interactive space. Fundamental socio-political transformations occurring recently in the Ukrainian state have actualized interest in the events surrounding the restoration of autocephaly and the possibility of establishing a local (pomisna) Orthodox Church in Ukraine.

Problem statement. There is an undeniable interest among researchers in the influence of general socio-political processes on the transformation of Orthodox institutions associated with the collapse of the atheistic Soviet state and the proclamation of Ukraine's independence. In our time, this issue carries not only theoretical but also significant practical importance, given its potential impact on the course of social life both globally and in Ukraine.

Analysis of recent research and publications. Conceptually, the following works are crucial for addressing the research objectives: studies by leading Ukrainian religious scholars such as M. Babiі, I. Bogachevska, V. Bondarenko, O. Brodetskyi, T. Vysotska, I. Horokholinska, V. Yelenskyi, S. Zdioruk, N. Ishchuk, A. Kyslyi, A. Kolodnyi, N. Kochan, V. Lyubashchenko, O. Sagan, L. Fylypovych, Yu. Chornomorets, S. Shkil, A. Yurash, and others; as well as works by contemporary Orthodox philosophers, theologians, and priests: Aristotle Papanikolaou, David Hart, John Panteleimon Manoussakis, John Zizioulas, Cyril Hovorun, Pantelis Kalaitzidis, and Christos Yannaras.

Research task. The purpose of the work is to identify the socio-political factors in the formation of Orthodox autocephaly and to clarify the practical experience of the maturation of autocephalous churches within Ecumenical Orthodoxy, which will allow for a better understanding of the prospects of the Orthodox Church in the realities of modern Ukraine.

Main material presentation. The formation of the idea of autocephaly is examined, which emerged alongside the first Christian communities. Their main features were defined as territorial and administrative separation from other Orthodox churches combined with universal church unity in the Eucharist. The formation of autocephalous churches is traced as a socio-political phenomenon in the history of world empires and nation-states. Socio-political factors in the history of the Ukrainian Orthodox Church and the peculiarities of the recognition of a local autocephalous Orthodox Church in Ukraine under modern geopolitical conditions are analyzed.

Conclusions. The issue of Orthodox autocephaly has always carried not only an ecclesial but also a political subtext, depending on the power-political actions of state leadership. While

formally being an internal church act, autocephaly—beyond its canonical and symbolic meaning—has always held great state-political and geopolitical significance. The proclamation of autocephaly and the granting of the Tomos by the Ecumenical Patriarch to the Orthodox Church in Ukraine is a unique phenomenon in the modern Orthodox world and the formation of Ukraine as an independent state.

Keywords: autocephaly, Orthodox Church in Ukraine, political theology, Eucharist, state-church relations.

Актуальність теми дослідження. Безсумнівно важливою для науки є проблема сучасного розуміння духовних потреб суспільства, яке перебуває у процесі пошуку ідеалів і моделей самореалізації в нових умовах глобального інтерактивного простору. Кардинальні соціально-економічні та суспільно-політичні трансформації, що відбуваються останнім часом в українському суспільстві і державі, торкнулись усіх сфер життя та надзвичайно підняли інтерес до подій навколо відновлення автокефалії та можливості постання помісної Православної Церкви в Україні.

Постановка проблеми. Зацікавленість дослідників виявляється до впливу загальних суспільно-політичних процесів на трансформацію православних інституцій, пов'язаних з розпадом атеїстичної радянської держави та проголошенням незалежності України. В наш час вона має не тільки теоретичне, а й суттєве практичне значення з огляду на її можливий вплив на хід суспільного життя. Закономірно, що питання автокефалії розглядається в контексті розвитку Вселенського православ'я [2] і обговорюється з точки зору історичних здобутків та сучасних суперечностей, що відбуваються на теренах Української держави та поза її межами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання розвитку українського суспільства на основі православних цінностей висвітлені в роботах відомих релігієзнавців: М. Бабія, І. Богачевської, В. Бондаренка, О. Бродецького, Т. Висоцької, І. Горохолінської, В. Єленського, С. Здіорука, Н. Іщук, А. Кислого, А. Колодного, Н. Кочан, В. Любашенко, О. Сагана, Л. Филипович, Ю. Чорноморця, С. Шкіль, А. Юраша та ін.

Заслуговує на увагу творчість сучасних православних філософів, богословів, священиків, що відстежують богословські проблеми відповідно до реалій сьогодення. У роботах Йоана Зізіуласа, Христоса Янараса, Джона Пантелеймона Мануссакіса, Аристотеля Папаніколау, Девіда Гарта, Пантеліса Калаїцидіса та ряду інших православних мислителів відбувається подолання світоглядного консерватизму, що був характерний в попередні століття і успадкований багатьма сучасними православними богословами та священиками на пострадянському ґрунті. Роботи цих авторів набувають особливого значення як серед рядових віруючих, так і вищого духовенства, оскільки впливають на оновлення системи знань, моральних цінностей та практичних норм, відображаючи сучасне бачення православної ідентичності.

В основу роботи покладено методологічні підходи всесвітньо відомого українського богослова, архімандрита Кирила Говоруна [8, 9, 10], який активно займається питаннями політичного богослов'я. Поєднуючи академічну діяльність в університетах України, Швеції та США з богословськими дослідженнями, він аналізує актуальні та гострі політичні питання через призму сучасної православної теології, розвиваючи концепцію “публічної еклезіології”. Для нас найбільш важливими є його роздуми з приводу взаємодії релігії та влади, ролі церкви в суспільстві, розвитку православ'я в сучасному світі, зокрема, в контексті надання Томосу та становлення автокефальної Православної Церкви в Україні. Кирило Говорун розглядає політичне православ'я як викривлення християнського віровчення, релігійної моралі та поведінки людини. Він критикує надмірне зближення церкви і держави та дає негативну оцінку заграванням церкви із секулярними ідеологіями. Шляхи виходу з проблем сучасної церкви він бачить у поверненні церкви євангельського етосу.

Постановка завдання. Сьогодні, як і раніше, проблема набуття автокефальної статусності Православною Церквою в Україні залишається не менш актуальною темою дискусій як у світській, так і в релігійних сферах. Становлення Українського Православ'я як специфічного культурно-історичного та соціально-політичного феномену набуває особливого значення для філософсько-релігієзнавчого дослідження. Тому метою роботи є виявлення соціально-політичних чинників становлення автокефалії православних та з'ясування практичного досвіду визрівання автокефальних церков у Вселенському

Православ'ї, що дозволить краще зрозуміти перспективи Православної Церкви в реаліях сучасної України.

Виклад основного матеріалу. Автокефалія одне із найбільш архаїчних і суперечливих понять, що тривалий час використовується у східному християнстві і позначає самоочолювану помісну православну церкву. Теоретичним підґрунтям автокефалії є проблема визначення кордонів в середині самої церкви, які є суто умовними і зумовлені дилемою божественного та людського, священного і профанного, видимої і невидимої, конкретної та загальної церкви тощо. Ідея автокефалії виникла разом з появою перших християнських громад, які як іпостась церкви, у власний спосіб реалізували спільну еклезіальну природу на місцевому рівні. Ідея місцевої (конкретної) церкви на Християнському Сході, маючи власні історичні причини, взяла гору над ідеєю універсальності. Розмаїття місцевих громад раннього християнства сформувалося на основі потужних апостольських традицій [8].

Не менш важливою причиною розвитку автокефальних церков стало копіювання адміністративної політики Римської імперії. Вибудовування церковної ієрархії відбувалося за принципом винятковості. Автокефалія залишилася лише у окремих привілейованих громадах, які розташовувалися у адміністративних центрах Римської імперії, а решта втрачали свою незалежність на користь більш вищих. Врешті-решт автокефальними залишилися патріархати, які набули значних адміністративних функцій у великих областях [3].

Конкретна церква усе більше прив'язується до великої території у збиток власним місцевим особливостям та асоціюючись з надспільнотними структурами витіснила їхню рівність участі у природі церкви. Такими чином, на Християнському Сході Церква виявилася автокефальною, помісною, тобто територіальною. Головними рисами автокефальності визначилися територіальна та адміністративна відокремленість від інших православних церков. Автокефальні церкви користуються найбільшим ступенем самоврядування, є цілком самостійними у всіх питаннях, встановлених для православних церков і разом з тим взаємозалежні в єдиній Вселенській Церкві, тобто має природні обмеження, пов'язані із загальноцерковною єдністю. Духовною об'єднавчою силою Церква вважає присутність Бога та єднання з ним та усіма християнами, адже через Таїнство Причастя у православному храмі відбувається справжня Євхаристія [3].

Впорядкування церковного управління відбувається після затвердження християнства як панівної релігії в Римській імперії. Архієреї майже всіх помісних церков отримали титул патріархів, а устрій Вселенської Церкви визначився державно-політичним поняттям – пентархія (“п'ятивладдя” патріархів). Тому не можна не погодитися з позицією архімандрита Кирила Говоруна, про те, що уже в перші століття становлення Християнської Церкви відбувається трансформація автокефалії, яка полягала у поступовій втраті традиційних місцевих особливостей кожної громади і визрівання елітних релігійних об'єднань, що займали привілейоване місце в ієрархічних структурах одержавленої церкви. “Автокефалія, – на думку Кирила Говоруна, – з суто церковного явища перетворилася на церковно-політичне, і відтоді завжди таким залишалася. Її правила визначалися політичною логікою і регулювалися законами імперії” [10].

Уже між першими помісними церквами відносини були досить складними. За незалежними (автокефальними) кафедрами, такими як Олександрійська, Римська та Антіохійська закріпилася певна перевага над іншими митрополитами на Першому Вселенському Соборі. Ключову роль у становленні уже Константинопольського патріархату відіграла політика імператорів, що була пов'язана з заснуванням нової імперської столиці у Візантії. Через важливість положення Константинопольської Церкви в центрі імперії багато важливих справ обговорювалися за участю імператора, що зреалізувались у перспективі у тісних стосунках імператора і патріарха та отримали назву цезарепапізм. По мірі зміцнення Східної Римської імперії та за її підтримки зростав і вплив патріархату на столицю та околиці. За посилення державної влади у церковних питаннях Другий Вселенський собор збирається в Константинополі за ініціативи імператора Феодосія I. На соборі під впливом римської влади було підтверджено автокефалію Константинопольської Церкви, а патріарх зайняв друге місце по честі після Римського, оскільки Константинополь – “Новий Рим” став другою столицею імперії. Отримавши титул Вселенського, патріарх був піднесений вище навіть за більш давніх патріархів. IV Вселенський Собор, враховуючи значний підйом паломництва до

Святої Землі, визнав нову автокефальну Єрусалимську Церкву, виділивши її зі складу Антіохійської. А спірний 28-й Канон цього Халкідонського собору, який дозволяв розширення меж Константинопольського патріархату, сприяв розколу з Александрійським патріархатом. На цьому ж соборі із-за невдоволення втручанням імператорів в питання надання автокефалії прийнято правило, в якому зазначалося, що державна влада не має права втручатися у проголошення церковної автокефалії. Але не дивлячись на такі заборони у Післясоборний період до середини другого тисячоліття автокефалія еволюціонувала у фактор політичної ідентичності для держав [10].

У V столітті розпочався процес відокремлення від Антіохійського патріархату Грузинської Церкви та визнанням її автокефалії, яка неодноразово оспорювалася. Після створення першої слов'янської держави на Балканах Болгарії, оформилася Болгарська Церква, яку Константинопольський патріарх вимушений визнати внаслідок перемоги болгар над імперією. Після завоювання Константинополя латинянами Вселенський патріарх, перебуваючи в Нікеї, пішов на визнання Сербської Церкви [3].

Ослаблення Константинопольської Церкви під тиском тюркських завоювань наприкінці XIV століття та підписання Флорентійської унії в 1439 підштовхнуло до відокремлення Руської Церкви. Проголосивши себе “Третім Римом” Московське царство розглядало автокефалію власної Церкви як атрибут імперії. Без автокефальної церкви не було ідеологічного підґрунтя – інструменту для обожнення політичної влади, яке імітувало б Римську (Візантійську) імперію. Врешті самопроголошена у 1448 р. Московська Церква була визнана у 1589 році Константинопольським патріархом Єремією II. Визначальну роль тут відіграв Борис Годунов, який майже рік, утримуючи патріарха Єремію в “ув'язненні” підкупам, силою, тиском, обіцянками, змусив його вийти за межі своєї запланованої місії та висвятити Московського патріарха. Це й дозволило новому політичному центру запозичити імперську ідентичність від Константинополя практично без його згоди [7].

Історичні події, що відбувалися на Європейському континенті після Французької революції наприкінці XVIII століття змінюють орієнтири розумінні автокефалії. З падінням монархій та імперій постають питання націотворення та державотворення. Новоявлені національні рухи не мислили утвердження національної ідентичності та державної незалежності без набуття власної автокефальної церкви. Тому формування нового політичного світопорядку, для якого був характерний розпад великих імперій та формування нових незалежних держав, створюваних за національними принципом, суттєво вплинув на постановку питання ідентифікації Церкви як стратегічного пріоритету державних утворень та з'ясування методу відокремлення та формування нових незалежних помісних церков.

Для історії Нового часу було характерне явище самопроголошення автокефальних церков: Еладська (після здобуття Грецією незалежності від Османської імперії); Румунська та Болгарська (в процесі боротьби за здобуття державної незалежності). Лише Сербська Церква отримала автокефалію “канонічним” шляхом у 1879 р. після здобуття незалежності у 1878 р. У подальшому деякі автокефальні церкви (Еладська – 1850 р., Румунська – 1885 р, Болгарська – 1946 р.) під впливом геополітичних процесів у Східній Європі були визнані Константинопольським патріархом. У 1922 році Албанська Церква в межах незалежної Албанії також оголосила про свою автокефалію, що була визнана Константинопольською в 1937 році. У 1924 р. Константинопольський Патріархат, прагнучи зміцнити свої позиції та скориставшись зубожінням Російської Церкви після встановлення радянської влади, дарував автокефалію Польської Церкви [3].

Не дивлячись на те, що в XX-XXI століттях питання автокефальності стало чи не масовим явищем, загальноприйнятих канонічних норм проголошення та визнання автокефалії у Православній Церкві сьогодні немає. Зазвичай при вирішенні цього питання богослови посилаються на “канонічну традицію”. Вперше за багато часу це питання планували обговорити на Святому і Великому Соборі православної церкви на Криті у 2016 році, але воно так і не було внесено до порядку денного Собору.

Не без втручання держави відбулося становлення автокефальної церкви в Україні. Після офіційного хрещення Київської Русі князем Володимиром Церква Києва була включена до юрисдикції Константинопольського патріархату. Український церковний та громадський діяч, науковець Іван Власовський у своїй багатотомній роботі [6] доводить, що з Київської метрополії бере свій початок Українська православна церква – національна

Церква українського народу. Більше того києво-руські літописці вписують її до історії Вселенської Церкви та пов'язують з апостолом Андрієм Первозваним. Не маючи імперських амбіцій, київські князі не намагалися порушувати зв'язки з патріархом, але шукали власні шляхи розвитку державно-церковного життя. Ситуація змінилася із занепадом Києва після монголо-татарської навали у 1240 р. Політичним та церковним спадкоємцем Києва на українських землях вважало себе Галицько-Волинське князівство, яке згодом увійшло до складу Великого князівства Литовського. Боротьба за Київську митрополічну кафедру ускладнилася поглинанням Великого князівства Литовського католицьким Королівством Польщі після підписання Кревської унії у 1385 р.

Разом з тим на спадщину Києва заявило Велике князівство Московське. Владно-політичні амбіції Московії, що були спрямовані експансію Київської метрополії полягали в прагненні через автокефалію успадкувати слабнучу Візантію. Відносне самоврядування в Українській православній церкві, що було встановлене з висвятою митрополита Київського за підтримки козацтва, припинилося із занепадом Гетьманської держави. У 1686 році Українська церква була підпорядкована Московському патріархату. Унікальним явищем Московської церкви можна вважати злиття Церкви з державними інститутами влади. Ліквідація патріаршої влади та створення Святійшого Правлячого Синоду на чолі з оберпрокурором, що фактично виконував державницькі функції, перетворив Церкву на ідеологічний інститут імператорів, а автокефалія залишалася одним з атрибутів державності.

Після краху Османської, Австро-угорської та Російської імперій автокефалії для своїх церков були ініційовані деякими народами та національними урядами. Автокефалія починає ідентифікуватися не з монархом та імперією, а з народом та національною державною ідеєю. В період боротьби України за незалежність (1917–20 рр.) Українська православна церква утвердилася як автокефальна церква і прагнула отримати канонічне визнання свого статусу. Уряд Української Народної Республіки проголосив Українську церкву автокефальною під керівництвом митрополита Київського, а 1 січня 1919 року видав декрет, яким проголошував Українську Автокефальну Церкву незалежною від Патріарха Московського. У 1921 року в Києві під егідою радянської влади, у Софійському соборі розпочався Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор, який проголосив створення Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) та обрав її першого митрополита Василя (Липківського). Хоча уже в 1930 р. Радянська влада заборонила діяльність даної Церкви.

У ХХ столітті багато соціальних спільнот потрапили в сферу “ідеологічних експериментів” на зразок побудови соціалізму для нових національних утворень, але Церква ще довгий час залишалася важливим духовно-моральним чинником формування суспільних інститутів. Автокефальні рухи, що народилися на залишках імперій, в теорії і на практиці доводили важливість місцевої автокефалії як атрибуту національної державності.

Друга світова війна внесла корективи у відносини держави та Російської Церкви, яка в умовах наростання Холодної війни стала розглядатися радянською владою як важливий політичний інструмент. Зміцнюючи зовнішньополітичні важелі впливу, Російська Церква визнає автокефальними Грузинську (1943 р.), Польську (1948 р.), Чехословацьку (1951 р.) та Православну Церкву в Америці (1970 р.). Ці кроки були спрямовані проти церковної влади Константинопольського патріарха, який заперечував можливість канонічного дарування автокефалії іншими церквами.

Із приходом до керівництва КПРС та державою Михайла Горбачова та запровадження ним політичного курсу перебудови у 1985–1991 роках в Радянському Союзі почали проглядатися суспільні трансформації. Їх наслідком стала лібералізація державної політики щодо релігії та Церкви та державно-церковних відносин. У 1988 року майже на державному рівні проводяться масштабні заходи з приводу святкування ювілею 1000-річчя Хрещення Русі. Радянська влада вживала заходів до того, щоб використати це загальнонародне свято для міжнародної пропаганди та впливу на релігійні кола за межами радянського блоку. Політичні зміни у керівництві держави та пошук нових шляхів для встановлення дипломатичних відносин з Ватиканом з іміджевих міркувань сприяли виходу із підпілля та державній реєстрації громад УГКЦ в 1989 р. [4].

Суттєві зрушення у релігійному житті України дали поштовх до розвитку автокефалістських настроїв у православному середовищі. Уже в серпні 1989 р. перша парафія

майбутньої УАПЦ вийшла з підпорядкування РПЦ. Разом з тим, в структурі РПЦ виділився Український екзархат – Українська православна церква. В грамоті Алексія II Патріарха Московського і всієї Русі від 25 жовтня 1990 р. предстоятелю УПЦ митрополиту Київському і всієї України Філарету зазначалося, що відтепер УПЦ є незалежною і самостійною в своєму управлінні. УПЦ в умовах перебудови переживала період відродження, відновлення національної ідентичності та формування власної церковної структури.

Проголошення незалежності Україною спонукало керівництво держави та Церкви до здійснення подальших кроків в напрямку автокефалізації Української Церкви. У жовтні 1991 р. Голова Верховної Ради України Л. Кравчук звернувся до Патріарха Московського і всієї Русі Алексія II з проханням сприяти наданню автокефалії УПЦ. Але в цей же час спостерігається активізація керівництва РПЦ в напрямку збереження свого впливу на православні структури, що знаходилися на території новопроголошених незалежних республік, які РПЦ оголосило своєю канонічною територією. Український народ, який у своїй більшості позитивно сприйняв розпад радянської системи, зіткнувся з проблемами, передусім, пов'язаними з формуванням власної державності, з усіма її інститутами, в тому числі, і Церквою, та боротьбою за визнання їх в межах світової спільноти. Цілком очевидно, що така ситуація склалася саме через відсутність власного бачення соціокультурного та державного розвитку України у контексті загального релігійного відродження з його втратою первинного розуміння Церкви як духовної містичної установи, а не просто як певного соціального інституту.

Разом з тим у церковному житті також відбувається боротьба за інституційну самовизначеність. Митрополит Київський і всієї України Філарет, втративши шанси на московський патріарший престол, різко переорієнтувався на здобуття автокефалії для УПЦ. В результаті 25 червня на Всеукраїнському Православному об'єднавчому соборі було проголошено утворення Української Православної церкви Київського Патріархату (УПЦ КП) на чолі з Патріархом Мстиславом (Скрипником). Такі ідеї не були зреалізовані, якби вони не мали підтримки українського народу. При цьому керівництво незалежної держави відчувало певний дискомфорт від того, що найбільша церква в Україні підпорядковувалася зарубіжному центру в Москві, яка могла через церковну сферу здійснювати вплив на політичні процеси в Україні. Тому Президент України Л. Кравчук підтримав створення УПЦ КП та використовуючи міжнародні важелі впливу намагався вплинути на Патріарха Варфоломія з метою канонічного визнання новоствореної церкви. Архиєрейський собор у Харкові 27 травня 1992 р. прийняв рішення про зміщення Філарета з посади предстоятеля УПЦ, а на його місце був обраний митрополит Ростовський і Новочеркаський Володимир (Сабодан). Проте українська влада, діючи в законодавчому полі, заявила про невтручання в церковні справи, але продемонструвала прихильність до предстоятеля УПЦ КП митрополита Філарета, діяльність якого відповідала державотворчим процесам. При цьому відповідно до українського законодавства усі православні церкви вважалися легальними.

Політика багатовекторності президента Л. Кучми відобразилася і на релігійних та церковних питаннях. До його каденції сформувався уся палітра протистояння в православному середовищі, тому він намагався однаково ставитися до усіх трьох очільників православних церков (УПЦ, УПЦ КП та УАПЦ), знижуючи конфліктогенність релігійного середовища. Підтримуючи тісні стосунки з Московським патріархом, Л.Кучма та інші державні діячі мали неодноразові зустрічі зі Вселенським владикою [4].

Значних зусиль для здобуття автокефалії православною церквою в Україні доклав президент Віктор Ющенко. Будучи глибоко переконаним у правильності своїх дій, Ющенко не зумів усвідомити усіх складностей процесу унезалежнення православних. Попередньо він контактує як зі Вселенським, так і з Московським патріархом, але основою для автокефалії вбачав лише УПЦ Київського патріархату, не враховуючи інтереси інших православних церков [4].

Єдиним президентом України, який не вбачав автокефалію Української Церкви, був В. Янукович. Він продемонстрував відверту позицію, спрямовану на підтримку УПЦ Московського патріархату. В цей час відчутними стали втручання РПЦ у діяльність православних церков в Україні та поширення наративів політичного проєкту російської федерації “русского мира” [4].

Після Революції гідності та початку президенства П. Порошенка активізувалися пошуки православними шляху до автокефалії. Порошенко, використовуючи досвід багатьох

церковних і політичних лідерів різних часів та заручившись підтримкою мільйонів православних українців, які прагнули до утвердження автокефалії, взявся за реалізацію політичного курсу до визнання світом власної Церкви як абсолютно необхідного атрибуту незалежної української держави [5 с. 49]. Президент розцінював Українську Церкву не лише як духовно-моральне середовище для формування української нації, а й як важливий чинник національного державотворення та участі держави у геополітичних процесах Західного світу, але і як протистояння впливу зі сторони РФ та Російської церкви. При цьому він сподівався і на покращення своєї політичної підтримки на майбутніх президентських виборах навесні 2019 року.

Президент і парламент України як представники верховної законодавчої і виконавчої влади звернулися до Вселенського Патріарха Варфоломія про надання Томосу про автокефалію Православній Церкві в Україні. 11 жовтня 2018 року на засіданні Священного синоду Константинопольського патріархату відповідно до канонічних правил було відновлено Київську митрополію. На її базі Константинопольський патріарх, враховуючи запити українського суспільства, рішення Православного Об'єднавчого собору та чітку позицію державної влади, надав Томос, що засвідчував створення Православної церкви в Україні. Усі анафеми, які були накладені Московським патріархатом, були визнані політичними і які не мають реального сенсу в християнському світі.

Не дивлячись на суттєві зрушення у проведенні курсу унезалежнення Православної церкви в Україні, П. Порошенко, на думку В. Бондаренка та інших релігієзнавців [4], допустив суттєву політичну помилку, коли обмежив цю роботу з лідерами УПЦ, заручившись підтримкою лише двох єпископів з Московського патріархату. Священноначалля УПЦ МП у своїй переважній більшості на чолі з митрополитом Онуфрієм негативно відреагувало на проведення Об'єднавчого собору. А рішення Собору УПЦ від 22 травня 2022 року сприяло встановленню статусу невизначеності Церкви. Поглибили цей стан відчайдушні намагання Москви зберегти на українських землях Російську православну церкву, вигадуючи нову форму для УПЦ, а саме – незалежність у внутрішньому управлінні.

Безперечно останні соціально-політичні події, що відбуваються в світі та Україні, суттєво вплинули на молитовне спілкування церков у порядку честі. Російська православна церква виключила зі свого диптиха Константинопольську православну церкву (14 вересня 2018 року), а також Елладську (8 листопада 2019 року) і Кіпрську (20 листопада 2020 року) церкви у відповідь на визнання Православної Церкви в Україні. Як бачимо, тут яскраво проявилася ідеологія “російського світу”, адже РПЦ вважає Україну своєю територією, а УПЦ власною складовою. Така практика уже була відома в новітній історії і пов'язана з відновленням 1996 р. Вселенським Патріархом Варфоломієм I Естонської православної церкви. Московський патріарх Алексій II, який вважав Естонію частиною своєї канонічної території, тимчасово припинив канонічне спілкування з Вселенським Патріархом, але такі спекуляції церковної дипломатії Москви не мали успіху.

Отримавши Томос про автокефалію, ПЦУ, очолювана митрополитом Епіфанієм, розпочала діяльність, спрямовану на створення Священного синоду, синодальних установ, єпархіальної структури, розвитку міжнародних контактів, підготовки священства тощо. Але наразі ПЦУ має значну кількість проблем як внутрішнього, так і зовнішнього характеру, частина з яких виникла внаслідок війни та відчайдушного спротиву Московської церкви.

Чинний Президент України В. Зеленський на початку своєї каденції дистанціювався від проблем релігійного та церковного життя, однак уже в 2022 р. він радикально переглядає своє ставлення до православних церков. Нова політика влади полягала у тому, щоб сприяти повному розриву УПЦ з Московським патріархатом. Для цього процесу створюється відповідна законодавча база, накладено санкції на частину єпископату та виселення симпатиків Москви з Києво-Печерської Лаври, СБУ проводить розслідування фактів колаборації представників УПЦ МП з агресором.

Висновки. Становлення автокефальних церков у Східному християнстві має свої особливості. Історія доводить, що для багатьох цей процес був болісними, тривалим в часі та часто супроводжувався конфліктами як у межах Православної Церкви, так і всього християнського світу. Питання автокефальності православних завжди мало не лише еклезіальний, але й політичний підтекст, залежало від владно-політичних дій керівництва держав. В новій історії початковим імпульсом до автокефалії завжди були християнські народи, які зуміли вдало скористатися суспільно-політичною ситуацією в країні. Адже

автокефалія, формально будучи внутрішньо церковним актом, крім канонічно-символічного, завжди мала велике державно-політичне та геополітичне значення.

Унікальними явищем сучасного православного світу є проголошення автокефалії та надання Томосу Вселенським Патріархом Православній Церкві в Україні. Таке переформатування православ'я продемонструвало дієвість Вселенського Патріарха, політизованість концепції "російського світу", поширюваної Московською патріархією та важливість автокефалії у становленні України як незалежної держави й українського народу, який зіткнувся з екзистенційними викликами, зумовленими агресією росії.

Список використаних джерел:

1. Brodestkyi, Oleksandr, Horokholinska, Iryna & Lahodych, Mykola 2020, 'Ukraine Orthodoxy Autocephaly: Social and Value Challenges', *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: Vol. 40 : Iss. 9 , Article 3. p. 22-44.
2. Kuczara, Konrad 2024, 'Seeking a Path to Autocephaly for the Church in Ukraine. Relations with the Ecumenical Patriarchate (XX–XXI Century)', *Poiska akademia Umiejętności. Studia środkowoeuropejskie i balkanistyczne*, Tom 33, p. 139-158.
3. McGuckin, John Anthony 2020, *The Eastern Orthodox Church: A New History*, Yale University Press: New Haven and London 360 p.
4. Бондаренко, ВД, Висоцька, ТМ & Кушнірчук, ВА 2024, 'Автокефалія православних в Україні: головні актори в контексті історичної драми кінця ХХ– початку ХХІ століть', *Культурологічний альманах*, Вип. 1 (9), с. 4-14.
5. *Виступ Президента України у Верховній Раді щодо звернення до Вселенського Патріарха*, 2018, Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010-2018 рр. (інформаційні матеріали), Київ, с. 47-50.
6. Власовський, І 1998, *Нарис історії Української Православної Церкви*, Репр. Вид. Нью-Йорк, 1955 р. т.1, Київ, 295 с.
7. Гудзяк, Б 1999, *Царгородський патріарх Єремія II, утворення Московського патріархату та церковні реформи в українсько-білоруських землях кінця 80-х років ХVІ століття*, Записки НТШ. Т. ССХХVІІІ, Львів, с. 7-45
8. Кирило (Говорун), архимандрит, 2019, *Політичне православ'я*, Пер. з англ. Олексія Панича, Київ: Дух і літера, 152 с.
9. Кирило (Говорун), архимандрит, 2019, *Риштовання Церкви: В бік постструктуральної еkleзіології*. Монографія, пер. з англ. Олексія Панича. Київ : Дух і Літера. 310 с.
10. Кирило (Говорун), архимандрит (n. d.), *Автокефалія та її український випадок*. Доступно: <https://lb.ua/society/2018/04/23/395913_avtokefaliya_ii_ukrainskiy.html>. [1 Листопад 2025].

References:

1. Brodestkyi, Oleksandr, Horokholinska, Iryna & Lahodych, Mykola 2020, 'Ukraine Orthodoxy Autocephaly: Social and Value Challenges', *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: Vol. 40 : Iss. 9 , Article 3. p. 22-44.
2. Kuczara, Konrad 2024, 'Seeking a Path to Autocephaly for the Church in Ukraine. Relations with the Ecumenical Patriarchate (XX–XXI Century)', *Poiska akademia Umiejętności. Studia środkowoeuropejskie i balkanistyczne*, Tom 33, p. 139-158.
3. McGuckin, John Anthony 2020, *The Eastern Orthodox Church: A New History*, Yale University Press: New Haven and London 360 p.
4. Bondarenko, VD, Vysotska, TM & Kushnirchuk, VA 2024, 'Avtokefaliia pravoslavnykh v Ukraini: holovni aktory v konteksti istorychnoi dramy kintsia KhKh– pochatku KhKhI stolit (Autocephaly of the Orthodox Church in Ukraine: Key Players in the Context of the Historical Drama of the Late 20th and Early 21st Centuries)', *Kulturolohichniy almanakh*, Vyp. 1 (9), s. 4-14.
5. *Vystup Prezidenta Ukrainy u Verkhovni Radi shchodo zvernennia do Vselenskoho Patriarkha (Speech by the President of Ukraine in the Verkhovna Rada regarding the appeal to the Ecumenical Patriarch)*, 2018, Osoblyvosti relihiinoho i tserkovno-relihiinoho samovyznachennia ukrainskykh hromadian: tendentsii 2010-2018 rr. (informatsiini materialy), Kyiv, s. 47-50.
6. Vlasovskyi, I 1998, *Narys istorii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy (An Outline of the History of the Ukrainian Orthodox Church)*, Repr. Vyd. Niu-York, 1955 r. t.1, Kyiv, 295 s.
7. Gudziak, B 1999, *Tsarhorodskyi patriarkh Yeremiia II, utvorennia Moskovskoho patriarkhatu ta tserkovni reformy v ukrainsko-biloruskykh zemliakh kintsia 80-kh rokiv XVI stolittia (Patriarch Jeremiah II of Constantinople, the Formation of the Moscow Patriarchate, and Church Reforms in the Ukrainian-Belarusian Lands in the Late 1580s)*, Zapysky NTSh. T. SSKhKhKhVIII, Lviv, s.7-45.
8. Kyrylo (Hovorun), arkhimandryt, 2019, *Politychne pravoslavia (Political Orthodoxy)*, Per. z anhl. Oleksiia Panycha, Kyiv: Dukh i litera, 152 s.

9. Kyrylo (Hovorun), arkhimandryt, 2019, *Ryshtovannia Tserkvy: V bik poststrukturalnoi ekleziolohii* (*The Scaffolding of the Church: Towards a Poststructural Ecclesiology*). Monohrafiia, Per. z anhl. Oleksiia Panycha, Kyiv : Dukh i Litera. 310 s.
10. Kyrylo (Hovorun), arkhimandryt (n. d.), *Autokefaliia ta yii ukrainskyi vypadok* (*Autocephaly and Its Ukrainian Case*). Dostupno: <https://lb.ua/society/2018/04/23/395913_avtokefaliya_ii_ukrainskiy.html>. [1 Lystopad 2025].

Прорецензовано / Reviewed

25.11.2025

Рекомендовано до друку / Recommended for publication

10.12.2025

DOI 10.33930/ed.2019.5007.56(11-12)-18
УДК 2-1:37.014.52](477)

РЕЛІГІЄЗНАВЧА НАУКА ТА ОСВІТА В УКРАЇНІ: СТАНОВЛЕННЯ, СУЧАСНИЙ СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

А. О. Кислий

Анотація.

Актуальність теми дослідження. Сьогодні наукова спільнота активно долучилася до вирішення питання релігієзнавчої науки та освіти в Україні. Ця тема стала предметом наукових дискусій для педагогів, філософів, богословів, державних діячів та самих релігієзнавців на багатьох конференціях, висвітлена у публікаціях в авторитетних журналах, захищених дисертаціях тощо. Актуальність досліджуваної проблеми є далеко не новою, а основні варіанти її вирішення спираються на сучасні теоретичні роздуми, які й досі не втратили ні значення, ні гостроти.

Постановка проблеми. Маючи суттєві теоретичні та практичні здобутки у царині релігієзнавства, наукове співтовариство шукає шляхи вирішення завдання власної самоідентифікації. Сьогодні більш важливими виявляються не постійні суперечки про межі проблемного поля науки про релігію та вироблення єдиної системи методологічного інструментарію, а й сам факт існування релігієзнавства у вітчизняному науковому та освітньому просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Здобутки та проблеми релігієзнавчої науки та освіти в Україні висвітлені в кількох монографічних та особистих публікаціях, підготовлених співробітниками Відділення релігієзнавства ІФ НАН. Значну увагу аналізу особливостей становлення релігієзнавства в Україні у всіх його проявах приділили А. Колодний та Л. Филипович. Вітчизняні науковці В. Бондаренко, В. Єленський, М. Закович, О. Кисельов, А. Кислий, А. Колодний, Л. Филипович, Ю. Чорноморець, П. Яроцький та ін. окреслили коло проблем, з якими зіткнулося релігієзнавство уже на початкових етапах свого становлення в незалежній Україні та визначили головні тенденції його розвитку.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження актуальної проблеми становлення, сучасного стану та тенденцій розвитку релігієзнавчої науки та освіти в Україні в умовах сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Розглянуто особливості виникнення та становлення релігієзнавства в сучасній Україні. Релігієзнавча наука та освіта в незалежній Україні постала як закономірне явище на основі аналізу релігійних феноменів, успадкувавши організаційні та науково-методологічні підходи, що сформувалися в її історичному минулому. У галузі релігієзнавчої науки і освіти в Україні певний час відбувався період стабільного зростання як у інституційному сенсі, так і в плані контролю якості освіти та наповнення її змістовного багатства. Трансформаційні